Bácsi Boglárka:

EPIMENIDÉS "IDŐUTAZÁSA"
Beavatási kódtörténet?

Összefoglalás

Diogenés Laertios és más források szerint a krétai Epimenidés egy barlangban való elalvása során szerezte rendkívüli képességeit, melyek által megtisztíthatta a kylóni vérbűn következményeitől Athént, illetve egyéb híres tetteket is véghezvihetett. Az álom másik hatása az volt, hogy ezalatt kint a világban több évtized telt el, így Epimenidés felébredve a "jövőben" találta magát. Dolgozatunkban arra kívánunk példákat hozni a kultúrtörténetből - az antik görög-római hagyományból, illetve középkori feldolgozásokból -, hogy az ilyen barlangi álmok mindkét következményt maguk után vonhatják: gyökeresen átalakíthatják az érintett addigi létmódját, ennek során pedig az addigi téridő-helyzetéből is kimozdíthatják őt. A példákkal pedig azt szeretnénk bizonyítani, hogy a barlangi alvás motívumában - különösen, ha az "időutazással" jár együtt - a beavatás szimbolikus leírását ismerhetjük fel.[1]

Barlang, álom, metamorfózis

Az ókori görög-római szellemi hagyományok a krétai Epimenidést mint θεῖος ἀνήρ-t tartották számon, egy sorba helyezve őt ezzel olyan valós és költött személyekkel, mint például a szkíta Abaris,[2] a prokonnésosi Aristeas,[3] Pythagoras,[4] Tyanai Apollónios,[5] vagy az irodalomból a bölcs egyiptomi Kalasiris.[6] Az "isteni férfi" fogalma alatt a görögök olyasvalakit értettek, aki az égiek különleges kegyelmét élvezi - θεοφιλέστατος -, a halhatatlanok ezért az anyagi világon

[1] A témában egy korai elemzés Hermann Diels: Über Epimenides von Kreta. Verlag d. Königl. Akad. d. Wiss., 1891, általánosságban pedig hasznos útmutatást nyújt Eric R. Dodds: The Greek and the Irrational című klasszikusa (Univ.of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1951.). A barlang, mint beavatási helyszín kapcsán Iulia Ustinova vizsgálta a legfontosabb klasszikus görög példákat (Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth. Oxford Univ.Press, Oxford, 2009.) Epimenidés barlangi "átváltozásával" foglalkozik Andrei Lebedev két publikációja (The "Theogony" of Epimenides of Crete and the Origin of the Orphic-Pythagorean Doctrine of Reincarnation, Proceedings of the Tronsky Memorial conference 22-24 June 2015, ill. The Aegean origin and early history of the Greek doctrine of reincarnation and immortality of the soul. In: Myth, Ritual, Literature. Ed. by J.V. Ivanova. Moscow, 2022), illetve Anna Strataridaki: Epimenides of Crete: Some Notes on his Life, Works and the Verse "Kretes aei pseustai" című 1991-es tanulmánya is, mely az interneten az alábbi címen fellelhető:
(https://www.academia.edu/64205739/Epimenides_of_Crete_Some_Notes_on_his_Life_Works_and_the_Verse_Kretes_del_pheustal)

[2] Hérodotosz: A görög-perzsa háború. IV.36. Ford. Muraközy Gyula. Osiris, Bp., 2000.

[3] Hérodotosz IV.13-15.

[4] Diogenés Laertios: Pythagoras. Lives of Eminent Philosophers, Loeb Classical Library, 1925.

[5] Philostratos: The Life of Apollonius of Tyana. Ed.by C.P.Jones, Loeb Classical Library.

[6] Héliodórosz: Sorsüldözött szerelmesek, ford. Szepessy Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1964

túlmutató tudással ajándékozzák meg őt, miáltal az illető nemcsak bölccsé - ϛοφὸς -, de egyfajta "emberfeletti emberré" válik.[7]

Az átalakulás, amelynek eredményeképp valaki ily módon kiemelkedhet a halandók közül, jellegzetes módokon történhet, leginkább beavatással, amelynek - és ez dolgozatunk egyik hipotézise - Epimenidés barlangi élménye minden fontos mozzanatát tartalmazza. Életrajzírója, Diogenés Laertios Epimenidés átlagemberből θεῖος ἀνήρ-ré emelkedését a következőképp beszéli el: *"Egy napon apja egy elkóborolt birka után a mezőre küldte, és délben letérve az útról, bement egy barlangba, ahol ötvenhét évig aludt (...) Így vált Hellász-szerte híressé, akit az istenek különös kegyeltjének tartottak."*[8] Maximus Tyrius pedig így: *"Athénba érkezett egy krétai ember, akit Epimenidésnek hívtak, és aki a következő, alig hihető történetet hozta magával: Zeusz Dikté-hegyi barlangjába mély álomban aludt át sok esztendőt, mialatt istenekkel találkozott és beszélgetett, Alétheiával és Dikével."*[9]

Más szerzők szintén említik a történet fontosabb elemeit, így Pausanias, aki szerint Epimenidésről *"azt mesélik, hogy a mezőn sétálgatva egy barlangba jutott, és ott álom lepte meg. Ebből az álomból csak negyven ét után ébredt fel, de attól kezdve költeményeket írt, és városokat tisztított meg bűneiktől, többek közt Athént is."*[10] Varro - akárcsak Plutarkhos - ötven éves alvásról tud, hangsúlyozva, hogy amikor Epimenidés visszatért az emberek közé, az emberek nem ismerték fel;[11] ez utóbbit és az ebből fakadó zűrzavart Diogenés Laertios is említi.[12] A krétai az idősebb Pliniusnál is ötvenhét évet alszik át,[13] e szerző viszont az időcsúszás velejáróit a másik oldalról hangsúlyozza: Epimenidés, mint aki csak másnap ébredt fel, nem értette, hogy ezalatt miként változhatott ennyit a világ. A legmagasabb számot az alvás időtartamára a Suda Lexikonban találjuk, miszerint *"ez az ember százötven évig élt, melyből kilencvenig aludt."*[14]

Az álom hosszúsága tehát - nem meglepő módon - eltérő a forrásokban. A könnyen módosuló, torzuló adatokon túl azonban a mondanivaló mindenütt ugyanaz: ébredése után Epimenidés számos változást tapasztalt, melyből kettő a legfontosabb. Az egyik a külvilág azáltal, hogy az alvó számára "normál" hosszúságú álom alatt évtizedek teltek el a barlangon kívüli valóságban.

---

[7] Bár a fogalom elsősorban későantik és keresztény értelmezésével foglalkozik, hasznos útmutató Ludwig Bieler könyve: Theios anēr: Das Bild d. "göttlichen Menschen" in Spätantike u. Frühchristentum, Wien, 1935.

[8] Diogenés Laertios: Epimenides 109.

[9] Maximus Tyrius: Dissertationes 10a-b. Publ.by B.G. Teubner 1994.

[10] Pausanias: Görögország leírása I.13.4. Ford. Muraközy Gyula. Attraktor, Bp., 2000.

[11] Varro: De lingua latina VII.3. Plutarkhos Párhuzamos életrajzok I. Szolón 12. Ford. Máthé Elek. Magyar Helikon, Bp., 1978.

[12] Diogenés Laertios: Epimenides 109.

[13] Plinius: Naturalis historia I-XI.7.52.1

[14] Suda Lexikon, https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/work?id=olbp69034

A másik egy belső átalakulás, minek során az addig "átlagos" krétai pásztorfiúnak tűnő Epimenidésből különleges ember vált.
Dolgozatunk alapvető kérdésfeltevése, hogy ez a két változás összefügg-e egymással, illetve a barlanggal - ha igen, miben állnak ezek a kapcsolatok? Ezt természetesen nem lélektani, hanem vallástörténeti megközelítésből kívánjuk vizsgálni, noha egyes pontokon szükségszerűen érintünk mentális és pszichológiai jelenségeket. Kérdésünket pedig azért tartjuk fontosnak, mert a pozitív válasz azt is alátámaszthatja, hogy a barlang, az álom, az idő és tér torzulása, valamint a személyiség átalakulása olyan logikai összefüggésben állt egymással a mitikus tudatban, amely a beavatási folyamat lényegét rajzolja ki. Vizsgálódásunk fő célja márpedig az, hogy rámutassunk: a "beavató barlang" motívuma legalább az antikvitás óta végigvonul a kultúrtörténeten, felbukkanva történelmi okfejtésekben éppúgy, mint műalkotásokban, mind a mai napig.

"Új Kurész" születik

Epimenidés "átalakulásának" körülményei mellett fontos megvizsgálni a következményeit, mert ezek jobban megvilágíthatják mindazt, ami a mitikus valóság síkján a barlangban történt. A legbőségesebb forrás szerzője, Diogenés Laertios arról értesít, hogy miután a krétai ifjú felébredve egy teljesen másféle világba lépett ki, mint amit ismert, öccse pedig - immár öregemberként - felvilágosította a történtekről, híressé és az istenek kegyeltjévé vált.[15]
Nyilván e hírnév idézte elő, hogy az athéniak őt kérték fel városuk megtisztítására, amely ekkor, a 46-ik olimpiász idején súlyos járványtól szenvedett. Hajót küldtek Epimenidésért Krétára, aki a következőképp járt el: fekete és fehér birkákat engedett el az Areiospagoson, ahol pedig valamelyik állat lefeküdt, ott feláldozták a helyi istenségnek, miáltal a járvány meg is szűnt.[16]
Diogenés Laertios emellett idéz egy másik hagyományt is, ahol a kylóni vérbűntől való megtisztuláshoz emberáldozatra volt szükség, így két fiatalembert, Kratinost és Ktésibiost áldoztak fel.[17]
Epimenidés itt megtisztító rítusok szakértőjeként jelenik meg, aki tudja, hogyan lehet megbékíteni a haragvó isteneket. Hírneve Athénig is elért, melynek vezetői nem véletlenül őt bízzák meg a feladattal, amit a krétai bölcs sikeresen végre is hajt. A történtekről tájékoztat Plutarkhos is, kiegészítve az elbeszélést többek között azzal, hogy Epimenidést a hét bölcs közé

[15] Diogenés Laertios: Epimenides 110.
[16] A fehérekkel az olympusi, a feketékkel az alvilági isteneket engesztelték.
[17] Diogenés Laertios: Epimenides 110.

sorolták, általában a tyrannos Periandros helyett.[18] A krétai szerinte is θεοφιλὴς, akit szeretnek az istenek, továbbá bölcs (σοφὸς), aki egyaránt járatos a misztikus (ἐνθουσιαστικὴ) és a beavatással szerezhető (τελεστικὴ) ismeretekben. *"Kortársai azt híresztelték róla, hogy Balté nimfa gyermeke és ő az új Kurész."*[19]

Mindezeket felfoghatjuk a barlangi élmény következményeinek, kiegészítve azzal, hogy a Plutarkhos által idézett szájhagyomány szerint Epimenidés eszerint eleve félisteni származású volt, kurészi mivoltának jelentőségét később tárgyaljuk. Továbbá megjegyzendő, hogy a nimfák a görög mitikus felfogásban gyakran tűnnek fel "hivatásos beavatók" szerepében: közvetítik az isteni tudást, kegyeltjeiket különleges képességekkel ajándékozzák meg, kultuszhelyeik pedig gyakran barlangokban voltak.[20]

És bár Epimenidéshez Iamblichos kimondottan az engesztelő szertartásokat társítja, mint az ő *differencia specificá*-ját,[21] barlangi élménye következtében valóságos "polihisztorrá" vált: a szöveghagyomány orvosi, gyógynövény-szakértői sikereit éppúgy említi, mint tankölteményeit és prózai műveit.[22] Mindemellett diplomataként közvetített Athén és Kréta között, segítette Szolónt a törvényhozásban, Athénban pedig megreformálta a vallási életet. Egy Arisztotelész által megőrzött töredék szerint a Krétán ismert "étkezési társulásokat" próbálhatta meghonosítani Athénban.[23] Diogenés Laertios is tud egy alkotmánytervezetről, amelyben a minószi szisztémát írta át Szolón számára.[24] Mindezt egyes kutatók a θεῖος ἀνήρ toposzainak tartják - az "isteni férfi" ismeri az istenek akaratát, ezért képes összhangba hozni azzal az egyéni és társadalmi létet -, mások szerint viszont nincs rá reális okunk, hogy ne lássuk mögötte egy valós személy tevékenységeit.[25]

Barlangi "átalakulását" követően Epimenidés jósként is hírnevet szerzett magának. Megjövendölte a perzsa támadást és annak kudarcát, a spártaiak vereségét Orkhoménosnál, amit az arkadiaiaktól szenvedtek el, továbbá a munykhiai csatát, amelyet Kr.e.403-ban az athéni

---

[18] Plutarkhos: Szolón 12.

[19] Plutarkhos: Szolón 12.

[20] Iulia Ustinova: Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth. Oxford Univ.Press, Oxford, 2009, 55-68., ill. a nimfák által okozott elragadtatott állapotról Lindner Gyula: Nympholépsia. A nymphák és a személyiség megváltozása a görög vallásban. Ókor 4(2018) 41-48.

[21] Iamblichos szerint Empedoklés fő képessége a viharok lecsendesítése, Abarisé a levegőben járás, Empedoklésé pedig az istenek kiengesztelése. (Life of Pythagoras, 28.136.)

[22] E művek a következők: Theogónia, A Kurések és a Korybantések születéséről, Az áldozatokról és a krétai alkotmányról, Minósról és Radamanthysról, valamint egy mű az Argonauták útjáról. (Diog.L.111.)

[23] Aristotelés: Politika.125.2.b.

[24] Diogenés Laertios: Epimenides 112.

[25] Az utóbbi években a kutatók közt Epimenidés történetiségét illetően teljes az egyetértés. Pl. Lebedev: "Epimenides of Crete was probably the most famous Cretan after Minos and Ariadne, while he was undoubtedly a historical person." (The "Theogony" of Epimenides of Crete and the Origin of the Orphic-Pythagorean Doctrine of Reincarnation, 1.)

demokraták a harminc zsarnok ellen vívtak.[26] Ismeretei túlterjedtek téren és időn, ezáltal - ahogy más, főleg az orphikus-pythagoreus hagyományhoz kapcsolódó θεῖος ἀνήρ-ek -, ő is tisztában volt előző életeivel. Diogenés Laertios szerint *"állítólag ő volt az első, aki Aiakosnak hívta magát"*,[27] sőt még az sem kizárt, hogy - ha az erről szóló szöveghelyeket például Lebedev helyesen értelmezi -, aiakosi inkarnációja előtt a nemeai oroszlán testében képzelte el magát.[28] Vatesként, a halandóénál mélyebb igazlátás birtokosaként állítja őt elénk továbbá a híres "epimenidési paradoxon", amelynek forrásokkal alátámasztható története Hésiodostól Szent Pálig, sőt a modern matematikai logikáig vezet.[29]

Epimenidés különös "diétája"

Mint a kultúrtörténetben számos bölcsről, mágusról és beavatottról, Epimenidésről is úgy tudja a szöveges hagyomány, hogy különleges étrenden élt.[30] Ez kapcsolódhat világnézethez, mint az orphikusok és pythagoreánusok esetében, akik leginkább a reinkarnációs hiedelmeik miatt tartózkodtak a hústól, tojástól, babtól és még számos más élelmiszertől, amelyek hitük szerint újraszületett emberi lelkeket rejthettek, fogyasztásukkal ezáltal a kannibalizmus bűnébe estek volna. Egy másik ok a rituális tisztaság megőrzése lehetett, ami egyben a természetfeletti képességeket, az isteni szférával való kontaktust is biztosította, és amit főleg az olyan élelmiszerek fenyegettek beszennyezéssel, amelyek az élettel, vérrel kapcsolatosak, mint a hús és a bor. Tyanai Apollónios vegetáriánus és absztinens életmódjának is ez volt az oka életrajzírója, Philostratos szerint.[31]

Epimenidés viszont nemcsak mellőzött bizonyos ételeket és italokat, hanem általában nem a halandókra jellemző módon táplálta szervezetét. Diogenés Laertios szerint *"a nimfáktól kapott egy különleges táplálékot, amit egy tehén patájában tartott, és kis adagokban vette magához, amelyek teljesen felszívódtak testében, így sosem látták őt enni."*[32] Plutarchos arról tájékoztat, hogy ez a titokzatos "elixír" mályvából és aszfodéloszból állt, ezzel pedig Epimenidés nem tett

---

[26] Diogenés Laertios: Epimenides 114.

[27] Diogenés Laertios: Epimenides 114.

[28] Aelianus: De natura animalium 12.7.

[29] *"Hitvány pásztori nép, szolgáltok csak hasatoknak! Szánkon tarka hazugság, mind a valóra hasonlít, tudjuk zengeni mégis a színigazat, ha akarjuk!"* (Istenek születése, 26-28. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Magyar Helikon, Bp., 1974.) Szent Pál pedig Tituszhoz írt levelében így ír a krétaiakról: *"Egyikük, saját prófétájuk azt mondta: „A krétai örök hazudozó, gonosz fenevad és falánk naplopó."* (Titusz 1.12.) Az állítólagos paradoxon történetéről lásd Arthur Norman Prior: Epimenides the Cretan, The Journal of Symbolic Logic, Sep., 1958, Vol. 23, No. 3 (Sep., 1958), 261- 266.

[30] Diogenés Laertios: Epimenides 114.

[31] Philostratos VIII.

[32] Diogenés Laertios: Epimenides 114.

mást, mint a Hésiodos által már ajánlott étrendet követte.[33] A krétai bölcs és a boiót költő közti kapcsolatot erősíti, hogy mindkettőjüket istennők emelték ki a halandók közül és látták el egy különleges hivatással és az ehhez szükséges képességekkel, ami együtt járhatott azzal, hogy a kiválasztott ettől kezdve a "nimfák táplálékát" fogyasztotta. Ez utóbbit a források általában vagy valamilyen gyógynövénnyel - a mályván és aszfodéloszon kívül például a tengeri hagymával -, vagy a mézzel azonosítják.[34] A méz, mint az égiektől kapott tehetség jelképe, Platóntól Dantéig és Leonardo Da Vinciig felbukkan a kultúrtörténetben, és hasonló jelentéssel bírt a mézsör is az északi germánoknál, mint a látnokok számára az ihletet adományozó varázsital.[35]

Az ilyen, "isteni" étrenden élőkkel kerülnek éles szembeállításra Hésiodosnál és Epimenidésnél is a "hasuknak szolgálók", a "rest bendőjűek", akik a tele gyomor által eltompult szellemükkel képtelenek megkülönböztetni az igazságot és a hazugságot, a bölcsnek viszont épp ez az egyik legfontosabb képessége. Ha az említett Epimenidés-paradoxon erre utal, akkor nem az a funkciója, hogy a krétai bölcs saját népét hazugnak nevezve saját magát is hiteltelenítse, megteremtve ezzel a paradoxon őstípusát, hanem az, hogy éles határt vonjon a gyomruk, illetve a szellemük által vezérelt emberek közé. Hogy a "minden krétai hazudik"-mégis az önmagát leromboló állítás iskolapéldájaként vonult be a logikatörténetbe, számos kutató annak tulajdonítja, hogy a milétosi Eubulidés - akinél elsőként jelenik meg a híres mondat e szerepben - nem ismerte annak eredeti kontextusát és jelentését.[36]

Barlangi élménye tehát Epimenidést kiemelte a halandók közül, ezzel képessé téve a közvetítésre az isteni és az emberi világ között. Az ilyen kiemelés azonban egyben eltávolodást is jelenthet, ezért állítják egyes kutatók, hogy a θεῖος ἀνήρ, miután átlépte a halandók és halhatatlanok dimenziója közti küszöböt, még ha vissza is tér az emberek közé, mindörökre "küszöbhelyzetűvé" válik.[37]

Ez a maradandó liminalitás társadalmon kívüliséget, de legalábbis egy bizonyos perifériku s helyzetet jelent: az illető városról-városra vándorol, poliszpolgár helyett "kozmopolitaként", aki mindenütt otthon van, és mégis idegen.[38] Egy ilyen, sehová sem tartozó filozófus pedig kortársai előtt különcnek és rejtélyesnek tűnhet, amit Epimenidés legendás életrajza azzal is

---

[33] Plutarkhos: Moralia. 940.c.

[34] Lebedev 2015, 16-22.

[35] Ustinova 2009, 59-60. Az általa is idézett történetet például Leonardo Da Vinci-ről életrajzírója, Vasari is említi, miszerint bölcsője felett egy angyal jelent meg és mézet cseppentett a csecsemő ajkai közé, aki ezáltal nyerte el zseniális képességeit.

[36] Lebedev 2015, 12.

[37] Ustinova, 2009, 33. Carles Magrinya Badiella: Experiencing the Limits. The Caves as a transitional space, 2020. 148-151. https://www.academia.edu/en/43686173/Experiencing_the_Limits_the_Cave_as_a_Transitional_Space

[38] Yannis Tzifopoulos: Paradise Earned: The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete. Hellenic Studies Series 23. Washington, DC: Center for Hellenic Studies, 2010. Chapter 4. The Cretan Context.

kifejez, hogy - mint a Suda-lexikonban is olvasható - az "Epimenidés bőre" a rébusz, rejtély, képes beszéd metaforájává vált.[39] Ez egyben arra a hagyományra utal, miszerint Epimenidés bölcsességekkel teleírt, azaz tetovált bőrét a spártaiak vagy mások holta után megszerezték és nagy becsben őrizték.[40]

Ezek a motívumok Epimenidés helyét ismét Pythagoras, Zalmoxis,[41] vagy a tyanai Apollónios mellett rögzítik a mitikus tudatban és az antik hagyományban. Mindegyikükről elmondható, hogy a kutatók egy része sámáni jelleget, ezzel együtt idegen - főként északi, trák, szkíta - hatást vél felfedezni alakjukban és működésükben, mások viszont "ősgörögnek" tartják őket.[42] A vita nincs eldöntve, ám az tény, hogy az említettek mindegyikéhez olyan legendák fűződnek, amelyekben az illető meghal, vagy mély, tetszhalál-szerű álomba merül, majd feltámad, ez pedig a beavatások klasszikus "alapképlete". Hogy ez a "képlet" felismerhető-e Epimenidés barlangi élményében, ha igen, annak mely mozzanataiban és jelképeiben, a továbbiakban vizsgáljuk. Ehhez kiindulópontként tisztában kell lenni azzal, hogy Epimenidés miből mivé - pontosabban, kiből kivé - vált, amelyre szöveghagyományaink a következő választ nyújtják: különleges élménye előtt krétai pásztorfiú volt, egy juhtenyésztő fia,[43] akinek talán egy nimfa - Balté, a krétai Britomartys istennő egy megjelenési formája[44] - volt az édesanyja, ám hogy ekkor rendelkezett-e bármilyen tehetséggel, a források nem említik. Álmában Maximus Tyrius szerint istenekkel, különösen az Igazság és a Jogrend istennőivel tanácskozott, nyilván ezért vált képessé rá, hogy az - akár ontológiai, akár episztemológiai, akár társadalmi értelemben vett - igazságot felismerje, közvetítse és meg is valósítsa. Jósként, politikai tanácsadóként és rituális megtisztítóként is ezt a képességét alkalmazta.

Epimenidés a "jövőben" tért magához és szerzett új képességei révén hírnevet Hellász-szerte. Hogy miért nem maradhatott saját jelenében ezzel az új énjével együtt, véleményünk szerint ez a történet egyik kulcskérdése, melynek megválaszolása a történtek mélyebb mondanivalóját is segít feltárni, feltételezve, hogy van ilyen és nemcsak egy pythagoreus "elől" életének mitizált kiszínezéséről beszélünk. De ha csak ez utóbbiról van szó, akkor is érdekes lehet megvizsgálni,

---

[39] Suda: Epimenides

[40] Az "Epimenidés bőrét" - átvitt vagy konkrét értelemben vett - említő forrásokat Nicola Reggiani foglalta össze Epimenides's Skin: A Corpus of Mantic Writings in Ancient Athens and Sparta? c. tanulmányában (https://www.academia.edu/2216400/Epimenides_skin_a_corpus_of_mantic_writings_in_ancient_Athens_and_Sparta).

[41] Zalmoxis homlokán állítólag szintén tetoválást viselt, mint rabszolga korában beleégetett bélyeget. Természetesen nem ez a legfontosabb összefüggés alakja és Epimenidés között, de a "szellemi rokonság" képzetét tovább erősítheti. Diogenés Laertios szerint ugyanis a krétai bölcs holttestét a spártaiak megőrizték (115.)

[42] Epimenidés és a sámánizmus kapcsolatának vitájáról részletesen ír Eric R. Dodds aThe Greek and the Irrational című művében. (Univ.of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1951, 142.)

[43] Diogenés Laertios: Epimenides 109.

[44] Plutarkhos Balté azonosításáról Theodor Poljakov: The Nymph Balte, Mother of Epimenides, Rheinisches Museum für Philologie, 1987, Neue Folge, 130. Bd., H. 3/4, 410-412.

miért így és ezekkel a motívumokkal díszítette ki a hagyomány, illetve a képzelet a krétai bölcs alakját és tevékenységét.

Hogy Epimenidés az élmény után kivé és milyenné vált, előzőekben taglaltuk, nyilván a teljesség igénye nélkül. A következőkben pedig arra fókuszálunk, hogy ez az átalakulás hogyan függhet össze a barlang és az álom motívumaival Epimenidés esetében, illetve néhány, hasonló mozzanatokat tartalmazó mitikus történetben és irodalmi műben.

A barlang, mint küszöb és ős-anyaméh

Epimenidés átváltoztató álmát két aspektusból fogjuk a következőkben vizsgálni: a tér és az idő szempontjából. A helyszín egy krétai barlang, amit a források vagy nem azonosítanak, vagy egymásnak ellentmondó információkkal szolgálnak, olykor maguk is kifejezésre juttatva a bizonytalanságot.[45] A legtöbb szöveg vagy az Ida-, vagy a Dikté-hegyi barlangot nevezi meg, mindkettő Zeus mítoszához, gyermekkorához, illetve krétai megjelenési formája, Zeus Krétagenés kultuszához kapcsolódik.[46]

Természetesen nem véletlen, hogy Epimenidés átalakulása nemcsak "egy barlangban", hanem Zeus barlangszentélyében megy végbe. Egyes feltevések szerint a krétai Zeus papja volt, erre utalhat az "új Kurész" minősége[47]. Diogenés Laertios továbbá idézi Theopompos egy szöveghelyét, miszerint amikor Epimenidés a nimfáknak akart templomot építeni, egy égi hang arra szólította fel, nimfák helyett Zeusnak szentelje azt.[48] A fennmaradt, neki tulajdonított töredékek jelentős része pedig Zeus krétai gyermekkorának mítoszával kapcsolatos, azt egészíti ki vagy értelmezi. Így az egyikből megtudjuk, hogy Kronos elől rejtőzve Zeus magát kígyóvá, dajkáit medvékké változtatta, majd istenkirályként ezek alakjait csillagképekként helyezte az égbe.[49] Egy másik töredék Zeus kevéssé ismert tejtestvéréről, Aigokerósról szól, aki a titánok elleni harcban segítette őt: feltalálta a kürtöt, amelynek hangjától a titánok megrettentek és elmenekültek. Aigokerosnak halfarka van, mert a kürtöt a tengerben találta, eszerint ez kagylókürt lehetett.[50]

---

[45] Diogenés Laertios és Pausanias nem nevezi meg a barlangot, Maximus Tyrius a diktéivel azonosítja. Lebedev szerint a pythagoreánusok az Ida-hegyit tartották Epimenidés elalvása helyszínének. Andrei Lebedev: The Aegean origin and early history of the Greek doctrine of reincarnation and immortality of the soul 2022, 254-255.

[46] A Zeus szülőhelyét és csecsemőkori rejtekhelyét jelentő barlang azonosítása már az ókorban sem volt egyértelmű, ahogy Kallimakhos Zeus-himnuszából is kiderül (I.4-6, 47-51.). A három leggyakoribb jelölt a Dikté-, az Ida-hegyi barlang, illetve az árkádiai Lycaon-hegy volt.

[47] Plutarkhos: Szolón 12.

[48] Diogenés Laertios: Epimenides 115.

[49] Fritz Jacoby: Die Fragmente der griechischen Historiker, Leiden1954, Nr. 457, Bernabé, Albertus (ed.), Poetae Epici Graeci. Testimonia et fragmenta, II.3. Epimenides, Berolini et Novi Eboraci, 2007.

[50] lásd 49.

Epimenidés tehát számos szállal kötődik Zeushoz, leginkább a főisten krétai formájához, akit már az ókoriak megkülönböztettek az "olympositól." A kapcsolat természetét még mélyebben tárja fel az említett híres verssor, amely a "hazug" krétaiakat ítéli el, és amelyet Kallimachos és Szent Pál - részben át-, illetve tovább értelmezve - idéz.[51] E helyen nincs módunk részletesen foglalkozni a kutatók bőséges irodalmat produkáló vitájával,[52] amelyben megpróbálják rekonstruálni az ominózus sor eredetét és pontos kultúrtörténeti útját, mindössze annyit jegyzünk meg: abban, hogy a szerző Epimenidés lehetett, nagyjából teljes az egyetértés. És mivel Kallimachos szerint abban áll a krétaiak hazugsága, hogy Zeus sírját mutogatják, halandónak tekintve az istenek örökké élő atyját, valószínű, hogy a verssor eredetileg Zeus kultuszához kapcsolódott, funkciója pedig, mint arra az előző fejezetben utaltunk, nem a krétaiak megbélyegzése, hanem - mint a Múzsák hasonló értelmű dorgálása Hésiodosnál - a beavatás lehetett.[53] Egy olyan rítus, amilyennel a több szerző által átvett, noha teljesen anakronisztikus hagyomány szerint Epimenidés beavatta Pythagorast Zeus krétai misztériumaiba az Ida-hegyi barlangban.[54]

E szöveghelyek és értelmezésük egyöntetűen azt támasztják alá, hogy Epimenidés valóban Zeus Krétagenés - illetve a nagy Istenanya, Rheia - papi minőségében tevékenykedett. Ha pedig így volt, akkor a barlang, amelyben "átlagos" halandóból egy álom során "isteni férfiúvá" vált, nagy valószínűséggel Zeus barlangszentélye lehetett, még ha ezt az életrajzíró Diogenés Laertios nem is említi. A barlang tehát, amelybe a jószág keresése közben elfáradó pásztorfiú lepihent, egy ősi beavató szentély lehetett, amelyben a jelöltek a megfelelő próbatételek teljesítése során "Kurészekké", azaz Zeus Krétagenés papjaivá váltak.[55] Epimenidés látszólag véletlenszerű odatévedése a mítoszokból jól ismert "tudatos véletlen", amelyben a hős gyakran egy állat nyomát követve kerül épp a "megfelelő" helyre: az elkóborolt jószág, vagy az űzőbe vett vad ilyenkor psychopompos, még inkább "mystagogos" szereppel rendelkezik.[56]

De ha nem Zeus barlangja lett volna, a barlangok akkor is jellemző helyszínei az olyan gyökeres átváltozásoknak - Eliade szavaival ontológiai szintváltásoknak[57] -, mint amilyen a krétai pásztorfiút is "Epimenidésszé" változtatta. A barlang a mitológiában rendszerint az alvilág

---

[51] Kallimakhos versét görögül idézi pl. Elvira Kaczyńska: Epimenides' Tale of the Birth of Zeus, Graeco-Latina Brunensia 21 (2016) c. tanulmányában (157-158.)

[52] Strataridaki 1991, 220-223.

[53] Lebedev 2015, 12.

[54] Porphyrios: The Life of Pythagoras, 17.Transl.by K.S.Guthrie, 1920. Diogenés Laertios: Pythagoras 3.

[55] Zeus Krétagenés és a Kurések kapcsolatáról egyik legfontosabb ókori forrásunk a főistent "a legnagyobb Kurésnek" nevezi

[56] A Thompson-féle motívumkatalógusban ez az F67-es sorszámú típus: *"az elveszett juh keresése során a hős az alvilágba vagy a mennyországba jut."* https://sites.ualberta.ca/~urban/Projects/English/Content/f.htm

[57] Mircea Eliade: A szent és a profán. Ford. Berényi Gábor, Európa, Bp., 1987. 64-65.

lejárata, ám egyben lehet a teremtés helye, a létezés forrása, a kozmikus anyaméh is.[58] E kettős jelleg annak tulajdonítható, hogy a barlangok két világ, két létmód, két dimenzió határai, egyben küszöbei is, elválasztva egymástól és összekötve egymással életet és halált, evilágot és túlvilágot, ismertet és ismeretlen, kiszámíthatót és kiszámíthatatlant, idővel mérhetőt és időtlent - a tulajdonságokat és minőségeket még sorolhatnánk. A lényeg, hogy a barlang a *liminalitás* jelképe, ezért, ha valaki odavetődik, számítani lehet rá, hogy nemcsak át fog kerülni egy másik valóságba, de ha vissza is tér, nem marad változatlan: a határátlépés következményei ugyanis sosem maradnak el a mitikus logika szerint.[59]

Epimenidés transzformációja és elhívása tehát a források alapján valószínűleg Zeus Krétagenés barlangszentélyében történt, amelyben az istenség évenkénti születését, halálát és újjászületését ünnepelték.[60] A barlang, mint helyszín, már elegendő lenne a határátlépés következményére, azaz a gyökeres átváltozásra, ám ha ez konkrétan Zeus születési barlangjában ment végbe, ez a tény az avatandót nemcsak általában egy magasabb rendű létmódra, de konkrétan Zeus kiválasztottává, "prófétájává" emelheti. Megjegyzendő az is, hogy krétai barlangról van szó, Epimenidés személyében pedig egy krétairól, ami az antikvitásban bizonyos, témánk szemszögéből fontos asszociációkat vonhatott maga után. Mert bár a "krétaisághoz" a források egyaránt kapcsolnak pozitív és negatív képzeteket, abban nagyrészt egyetértenek, hogy Kréta misztikus világ, ahol az istenek születtek, és ahonnan a misztériumkultuszok erednek, így ahol legjobban megőrizték eredeti, igazi formájukat - legalábbis a krétaiak állítása szerint.[61]

Epimenidés álmának helyszínével kapcsolatban tehát - összefoglalásként - a következő konklúziókat tehetjük: forrásaink alapján ez a hely legalább három szempontból is alkalmas volt rá, hogy a betévedő és elszunnyadó ifjút kiemelje saját világának teréből és idejéből, egyben valami teljesen mássá alakítsa át, mint ami volt. Ezek az aspektusok: a barlang, a kapcsolat Zeusszal, Rheiával, a Kurésekkel és a nimfákkal, illetve a krétai elhelyezkedés. Az első a liminalitást idézi fel, a Turner által megadott három lépcsőfokával: elkülönülés az eredeti létmódtól (szeparáció), átmenet (tranzíció), majd visszatérés és rögzülés az új létmódban (aggregáció).[62] A második, a Zeusszal és a hozzá kapcsolódó istenalakokkal való összefüggés

---

[58] A barlangban való elalvás ily módon "regressus in uterum", visszatérés a teremtés előtti fázist jelképező anyaméhbe, amelyből a jelölt immár beavatottként születik újra. Mircea Eliade: Misztikus születések. Tanulmány néhány beavatástípusról. Ford. Saly Noémi, Európa Kiadó, Budapest, 1999. 103-105.

[59] Arnold van Gennep: The Rites of Passage, London, Routledge & Kegan Paul, 1960. Victor Turner: Betwixt and between: the liminal period in rites of passage, in The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual (Ithaca, Cornell University Press), 1967.

[60] Zeusz Krétagenész haláláról, feltámadásáról és az ezt ünneplő szertartásokról: Arthur Bernard Cook: Zeus: a Study in Ancient Religion. Band I. Cambridge University Press, Cambridge, 1914. 645–651

[61] Diodorus Siculus: The Library of History V.7.6-7, 77.3. University of Chicago, Loeb Classical Library, 1933–1967. Transl. by C.H.Oldfather et al.

[62] Turner 1967, 93–111.

biztosítja, hogy Epimenidés új szerepkörében a főisten - annak is a krétai meghaló-és feltámadó, vegetációs isten-verziója - papjaként tevékenykedik, az ő nevében és hatalmával felruházva végzi megtisztító-és egyéb szertartásait.[63] A harmadik, a krétai helyszín pedig általában olyan képzeteket fűzhetett Epimenidés alakjához és működéséhez, mint a "távoli", a "külső", a "nem egészen hellén", sőt akár a "prehellén", azaz "ősi, civilizáció előtti" is - amely utóbbi épp ezért "misztikus" is.[64]

Endymióntól a Hétalvókig -
antik párhuzamok

A helyszín után a következő vizsgálandó tényező az időbeliség kérdése lehet. Ez Epimenidés átalakulásának történetében központi szereppel bír, hiszen ahogy a már idézett források hangsúlyozzák, elalvása után a krétai saját jelenkorához képest évtizedekkel később ébredt fel. Hogy ennek jelentését megértsük, érdemes lehet megvizsgálni az antik hagyomány más olyan történeteit, mítoszait, amelyekben felbukkan az "időutazás", "időtlenség", "időn kívüliség", főleg a "barlang" és az "álom" motívumaival együtt és összefüggésben.
Az egyik ilyen Endymión mítosza. Apollodóros szerint *"némelyek Zeusz gyermekének mondják. Híres-szép ifjú volt, Szeléné szerelemre lobbant iránta, Zeusz pedig felajánlotta neki, hogy teljesíti egy kívánságát: Endümión azt kívánta, hogy örökké alhassék, vagyis halhatatlan és örökké fiatal maradjon."*[65] Témánk szempontjából figyelemre méltóak az Epimenidés történetével párhuzamba állítható elemek. Elsőként az, hogy a hős elalszik egy barlangban, miközben isteni lények, jelesül istennők társaságát élvezheti. Endymión esetében a viszony szerelmi jellegű volt, ám - mint Plutarkhos is utal rá[66] - egyben az isteni hitves részéről tudás átadásával járt. Epimenidésnél a kapcsolat Dikével és Alétheiával mester-tanítvány szinten marad, legalábbis nincs szó róla sehol, hogy ettől eltérő jelleget öltene. Ennél is fontosabb ugyanakkor, hogy Endymión az álom révén kikerül a halandóság törvénye alól: halhatatlanná, örökifjúvá, azaz időfelettivé válik, miként a krétai számára pedig az alvás során, illetve a felébredéskor megtörik az addig zavartalanul folyó idő.
Egy másik mítosz motívumai távolabbi, ám véleményünk szerint kitapintható kapcsolatban állhatnak Epimenidés barlangi "időcsúszásával". Ez a krétai Glaukos, Minós fia

[63] Strataridaki 1991, 219.
[64] Tzifopoulos 2010. Chapter 4. The Cretan Context.
[65] Apollodóros: Mitológia. I.7.5. Ford. Horváth Judit. Európa, Bp., 1977.
[66] Plutarkhos szerint Numa Pompilius király kapcsolata Egeria istennővel hasonló volt, mint amilyet a bithyniaiak Hérodotosnak, az árkádiaiak Endymiónnak és a frígek Attisnak tulajdonítanak a maguk isteni "patrónáival." (Numa 4, 8, 15.)

feltámasztásáról szóló történet,[67] melyben ugyan az idő problematikája nem merül fel, a barlang - pontosabban földalatti helyiség, pince -, a tetszhalál jellegű álom, és a felébredés utáni elnyerhető, noha itt az egyik verzió szerint el nem nyert misztikus képesség[68] viszont már igen. Ennél konkrétabb összefüggés észlelhető Epimenidés és a Pythagoras-tanítványnak tartott trák bölcs, Zalmoxis legendája között, aki Hérodotosz szerint *"föld alatti lakóhelyet építtetett magának. Mikor elkészült vele, eltűnt a thrákok szeme elől, elrejtőzött, és három évet töltött el abban a föld alatti lakban. A thrákok mély bánatba merülve meggyászolták, abban a hiszemben, hogy meghalt. A negyedik évben aztán újra megjelent előttük Szalmoxisz, és attól fogva a thrákok hitelt adtak tanításainak."*[69] Sztrabón az elrejtőzés motívumát már racionalizálva adja elő, ő viszont említi a trák bölcs tartózkodását élőlények fogyasztásától, egy újabb példát a θεῖος ἀνήρ-ek "diétázó" hajlamára.[70] A hérodotoszi verzió viszont fontos párhuzamokat mutat Epimenidés történetével: az eltűnés az emberi világból egy földmélyi helyiségben, majd a visszatérés olyan hosszú idő múlva, amikor Epimenidést már fel sem ismerik, Zalmoxist pedig - aki évtizedek helyett "csak" három évre lép ki saját korából - halottnak hiszik.

A barlangok "időmanipuláló" képességére a leghíresebb példa a Hétalvók Tours-i Gergely és Paulus Diaconus által megőrzött legendája.[71] Eszerint keresztény ifjak kis csoportja - számuk a forrásokban háromtól kilencig változik, a leggyakoribb természetesen a hét -, a deciusi üldöztetés alatt egy Ephesos melletti barlangba menekült, illetve más verzióban a császár záratta be oda őket. A fiatalemberek itt elalszanak, felébredve pedig egyikük, aki visszamegy a városba, döbbenten tapasztalja, hogy Ephesosban minden megváltozott: az épületeken kereszt látható, az árusok pedig nem akarják elfogadni a Decius-kori pénzt. A csoport végül a püspöktől tudja meg, hogy "átaludta magát" Theodosius császár korába, amikor a Római Birodalomban a kereszténység már nem üldözött szekta, hanem államvallás.[72]

A barlangban tehát hasonló "időcsúszás" történt, mint Epimenidés esetében. Hogy pontosan hány év, a forrásokban efelől sincs egyetértés: Tours-i Gergely szerint 373, míg Jacobus de Voragine 196-ot számol ki,[73] ám a történet lényegén és jelentésén ez mit sem változtat. És bár az üzenet itt nem az ifjak átváltozása, hanem Isten dicsőségének hirdetése, aki híveit mindig

---

[67] Apollodóros III.3.1-2; Hyginus 136.

[68] Apollodóros szerint a jós Polyidos, aki feltámasztotta a királyfit, Minós parancsára ugyan átadta neki a látnoki képességet, ám induláskor megparancsolta a fiúnak, köpjön a szájába. Glaukos megtette, mire azonnal el is feledte az egész jóstudományt. III.3.2.

[69] Hérodotosz IV.93-96.

[70] Sztrabón: Geógraphika VII.3.1-11.

[71] Lásd erről például Gwendolyn Collaco: With Sleep Comes a Fusion of Worlds: The Seven Sleepers of Ephesus Through Formation and Transformation című 2011-es disszertációját, melyben a Hétalvók történetével összefüggésben vizsgálja Epimenidés barlangi alvását is.

[72] Gregorius Turonensis: "Passio Sanctorum Martyrum Septem Dormientium apud Ephesum" Liber in Gloria Martyrum (6th cent.). Chapter. 94.

[73] Jacobus de Voragine "Historia de Septem Dormientibus" Aurea Legenda (1275). Collaco 2011, 14.

megóvja a vésztől - ha kell, akár úgy, hogy a jövőbe "altatja át" őket -, a történet mégis lényeges párhuzamokat mutat Epimenidésével, amelyek mögött akár kultúrtörténeti "leszármazás" is állhat. Ezt vallja például Jens Herzer, aki szerint mindez egy *"hagyomány újrafeldolgozásának érdekes folyamata, amely a klasszikus görög tradíciók ismeretét és felhasználását mutatja zsidó körökben."*[74] Utóbbival, a "zsidó körökkel" Herzer nemcsak a Hétalvókra, hanem Abimélek időutazás-történetére gondol, amelyet - bár a barlang motívuma nélkül - Epimenidés és a Hétalvók közti láncszemnek tart.[75]

Az átváltozás mértéke azonban mindhárom elbeszélésben más. Epimenidésé a legnagyobb, aki hétköznapi, de legalábbis természetfeletti képességeket nem mutató emberből bölccsé, mágussá, az istenek kedveltjévé vált, aki ismeri és hirdeti az igazságot. A barlangi álom az ő esetében tehát nemcsak átváltoztató, de megvilágosító erejű, amely a beavatást szolgálja. Ahhoz ugyanis, hogy valaki a halandó létmód fölé emelkedjen, látszólag paradox módon meg kell halnia, ám valójában ez nagyon is logikusan következik a folyamat természetéből: a halál legyőzéséhez szükséges azzal szembenézni. Ezért a beavatási rítusokban és az erről szóló történetekben mindig visszatérő, szükségszerű elem a testen kívüli élmény: halál, feltámadás, tetszhalál, vagy a normálisnál sokkal mélyebb álom.

Ez a különösen mély álom pedig rendkívül sokáig is tarthat. Időtartama azonban csak a külvilág számára hosszú, az átélőnek röpke pillanat, hiszen az isteni szférában másképp működik az idő: *"mert ezer esztendő annyi előtted, mint a tegnapi nap, a mely elmúlt, és mint egy őrjárási idő éjjel."*[76] Abimélek és a Hétalvók esetében élményüknek valójában csak az a funkciója, hogy általa Isten végtelen hatalmát tanúsítsák. Ők maguk nem lesznek az eredetinél bölcsebbé, vagy bármi módon többé, mint Epimenidés, hanem kalandjukkal Isten mindenhatóságáról és könyörületességéről mutatnak példát, megtisztítva ezzel a kétkedéstől és hitetlenségtől a jövő nemzedéket. Főleg a Hétalvók esetében emeli ki ezt a szerepet Tours-i Gergely, amiben egy újabb párhuzamot ismerhetünk fel Epimenidés történetével: a keresztény ifjak hasonlóképp szabadítják meg az eretnekség hatásától Ephesost, mint a krétai bölcs a kylóni vérbűn következményeitől Athént.[77]

Indiai "Epimenidések"

[74] Jens Herzer: 4 Baruch (Paraleipomena Jeremiou). Atlanta, Society of Biblical Literature, 2005. 89-90.
[75] Herzer 2005, 90.
[76] Zsolt.90.4.
[77] Collaco 2011, 59-61.

A fentiekben az antik görög hagyományból származó történetekben vizsgáltuk a barlangi álom átváltoztató jellegének kérdéseit, illetve ennek kapcsolatát azzal a jelenséggel, hogy az idő normális futama az érintett számára megtörik. A következőkben figyelmünket néhány olyan elbeszélésre és legendára fordítjuk, amelyek más népek mitológiájából, illetve későbbi időkből származnak, ám hasonló motívumok ismerhetők fel bennük. Az egyik egy térben távoli, mondanivalójában azonban Epimenidésével párhuzamba állítható elbeszélés a hindu Bhagavata Puranából.[78] Eszerint Kakudmi király oly büszke volt lányára, Révatira, hogy nem akarta halandó férfihoz adni, ezért felkereste Brahmá istent, hogy segítsen vőlegényt találni. Ám amikor megérkezett, az istenség épp mennyei lények táncában gyönyörködött, így hosszasan megváratta a kérelmezőt. Amikor pedig végre fogadta, és Kakudmi bemutatta a hosszú listát, akik jelentkeztek a királylányért, Brahmá nevetve felvilágosította a királyt: amíg ő itt várt, a Földön eltelt egy világkorszak, így ezeknek a vőlegényjelölteknek már a távoli leszármazottaik is meghaltak. Az új világkorszakban pedig az emberiség tisztátalanabbá és tudatlanabbá vált, így a visszatérő Kakudminak az lesz a feladata, hogy erkölcsi és szellemi értelemben is tanítsa őket.[79]

Témánk szempontjából e történetből főként a következő mozzanatokat lehet érdemes kiemelni: az isteni szférában másképp telik az idő, mint a Földön, ezért az odalátogató saját korába már nem, csakis a jövőbe térhet vissza.[80] Az időcsúszás léptéke azonban - a hindu yuga-, azaz világkorszak-tanításokkal összhangban -, itt sokkal nagyobb, mint a görög-római hagyományból ismert elbeszélésekben. Megjelenik a hanyatlás tana is, miszerint a jövő szükségszerűen silányabb, mint a múlt, Kakudmi ezért két okból is méltó lehet rá, hogy tanítsa a jövőbeli embereket. Egyrészt azért, mert ő még a sokkal nemesebb múlt szülötte, így annak színvonalát képviseli. Másrészt pedig, mert azáltal, hogy járt Brahmá világában, olyan tudásban részesült, amivel segítheti a bűnbe merült emberiség megtisztítását, akárcsak az "odaát" bölccsé vált Epimenidés.[81]

A barlang szimbóluma itt nem szerepel, legfeljebb egy mitikus funkciója, amelyről a későbbiekben szót ejtünk. Egy másik, a Visnu Purana című eposzban elbeszélt történetben[82] viszont megjelenik, és mivel nemcsak rejtekhelyként, de a külvilághoz képest "időzárványként"

---

[78] Shrimad Bhagavatam 9.3.27-32. http://bhagavata.org/canto9/chapter3.html

[79] Shrimad Bhagavatam 9.3.32.

[80] Ennek példája az ír folklórban különösen jellegzetes történet, amelynek hőse Nyugatra hajózik, ahol különféle mesés-mitikus földeken köt ki, majd az egyiken letelepedik. Miután elfogja a honvágy, hazatér Írországba, ám döbbenten tapasztalja, hogy míg ő alig egy-két évet volt távol, hazájában sok évszázad telt el. Ilyen történet szól Oisinról, Branról, Aingusról és más híres ír hajósokról is. Japánban pedig Urashima Taro legendája tartalmazza az időutazás motívumát: a halász, miután a tengerkirálynál tett látogatást, saját jelene helyett a háromszáz évvel későbbi Japánban találja magát.

[81] Shrimad Bhagavatam 9.3.32.

[82] https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/vishnu-purana-wilson/d/doc116045.html

is funkcionál, Epimenidés barlangjának párhuzama lehet. E történet szerint az istenek és démonok harcában az előbbieknek segítő Muchukunda király Indra isten világában időzve megtudta, hogy az ottani egy év alatt a Földön háromszázhatvan esztendő telik el, így oda visszatérve családját nem találná életben. Ezért, és végtelen fáradtsága miatt is azt a kegyet kérte Indrától, hogy egy titkos barlangban alhasson, aki pedig oda belépve megzavarná, azonnal hamuvá égjen. Az istenek ura teljesítette a kérést, Muchukunda évszázadokon át pihent zavartalanul, mígnem egyszer egy hadvezér berontott a barlangba, és mert összetévesztette ellenségével, megtámadta az alvó királyt. Utóbbi rögtön felébredt, tekintetétől pedig a támadó azonnal egy marék hamuvá vált. A történet érdekessége, hogy azt is ábrázolja, mivel jár, ha a barlangba, mint egy elszeparált és időn kívül helyezett térdarabba belép valaki a "normális" időnek alávetett külvilágból: a különféle szférák érintkezését tiltó mitológiai "törvény" értelmében a mulandó és az örökkévaló találkozását előbbi nem élheti túl.[83]

A barlangokban alvó, az idő hatalma alól kiemelt hősök alvását a mítosz "várakozásnak" is értelmezheti. Muchukundáról is azt írja a Mahabharata, hogy azért alszik, hogy megvárja, míg az emberek világában újra eljön az Igazság Kora, barlangja számára így várócsarnok is egyben. Ugyanezt a szimbolikát Kakudmi története is tartalmazza, igaz, ott barlang helyett úgy, hogy Indra trónterének előcsarnokában várakoztatja a királyt, mialatt az emberek világában évszázadok telnek el.

A mitikus és időn kívüli barlang "váróterem"-szerepére a legfontosabb példát az alvó őskirály történetének különféle változatai jelentik, amelyek főleg a középkori európai népmondákban és lovagi eposzokban bukkannak fel, de például a tibeti Gesar királyt övező hagyományokban is megtaláljuk.[84] A kisebb-nagyobb eltérést mutató elbeszélések közös lényege a következő: az ősi múlt egy igazságos, bölcs királya nem halt meg, hanem visszavonult egy barlangba vagy földalatti csarnokba. Ott egy különös tudatállapotba merült, amely leginkább a mély álomra hasonlít, és nagyon közel jár a halálhoz, ugyanakkor azt, hogy a király él, a mítoszok olyan elemekkel jelzik, hogy dobog a szíve, nő a körme, haja és a szakálla.[85] A történetet szinte minden jelentős középkori uralkodóról elmesélték, a legtöbb és legszínesebb változat

---

[83] Brant és Oisint is figyelmeztetik: ha vissza is tér Írországba, ne érintse lábával a talajt, maradjon lóháton. Nem értik a tanács okát, így mégis leszállnak, vagy más változatban, látva, hogy a jövőbe kerülnek, döbbenetükben leájulnak-lecsúsznak a lóról, és amint a talajhoz érnek, egy marék hamuvá válnak. A két idősík érintkezésének tilalmának egy másik válfaja az ún. meluzin tabu, amelynek szintén az a mondanivalója, hogy az evilági és a túlvilági nem találkozhat "büntetlenül."

[84] Geserről a klasszikus, máig mérvadó munka Alexandra David-Neel összefoglalása (The Superhuman Life of Gesar of Ling, 1933.) A barlangban várakozó messiás-király példája még az arab Mahdi-hagyomány is, amelyben a leendő megváltót Allah kiemelve a történelemből, egy titkos barlangba helyezi, ahol Mahdi az időtlenségben várja, míg visszatérhet a Földre, hogy befejezze küldetését. Ezt hívják "okkultációnak", azaz elrejtésnek.

[85] Ezt főként a Barbarossa-mondakör említi, lásd 86.

Barbarossa Frigyes császárhoz fűződik,[86] de olyan verziót is találunk, amelynek alvója a lengyel Vitéz Boleszláv,[87] sőt a magyar Szent István király.[88]

Az alvó őskirály-legendákban három olyan fontos elem azonosítható, amely Epimenidés kalandjában is megjelenik: a barlang, az álom és az időutazás. Ezek összefüggése itt azonban nem feltétlenül szolgálja a magasabb rendű képességek elnyerését, mint a krétai bölcs esetében, inkább két, másféle céllal rendelkezik: a király elrejtőzését, valamint teste romlatlanságának megőrzését, hogy - a történetekhez fűzött jóslat szerint - egyszer majd visszatérjen az emberek közé.[89] Előbbit maga a barlang, utóbbit annak időfelettisége biztosítja. Ám ezek a sajátságok, amelyek a benne alvónak a halhatatlanság egy formáját jelentik, a külvilágból odalátogató számára veszedelmesek lehetnek. Az illető, ha általában nem is pusztul el, mint a Muchukunda álmát megzavarók, nem térhet vissza saját idejébe: kilépve onnan, a barlang időtorzító hatására a jövőben találja magát.

Lovagok a misztikus barlangban:
Tannhäuser és Don Quijote

Az Epimenidés esetében egyetlen személyt érintő mozzanatok - barlang, álom, isteni lényekkel találkozás, átváltozás, időutazás - más verziókban tehát különféle szereplők, leginkább a barlangban alvó őskirály és az oda tévedő földi halandó között osztódhatnak szét. Sajátos, ám egyértelműen ehhez a típushoz tartozó csoportot képezhetnek továbbá a "Vénuszbarlang"-históriák, amelyeknek a középkorban szintén nagyon sok verziója keringett, legismertebb a Heinét és Wagnert is megihlető Tannhäuser lovag története.[90] A típus azon a hiten alapul, hogy az antik istenek tényleg léteztek, gonosz démonokként, akik az embereket bűnbe próbálták csábítani.[91] És bár ez a kereszténység győzelme óta egyre nehezebben sikerül nekik, ártó

[86] A legendáról bővebben: Peter Munz: Frederick Barbarossa, 1969, magyarul pedig: Germán-kelta regék és mondák, szerk. Dömötör Tekla 1965, 109-110.

[87] Vitéz Boleszláv és lovagjai a legenda szerint a Tátrában alszanak egy barlangban, ahol nem múlik az idő. Számos történetben egy birkáját kereső pásztorfiú betéved és találkozik a félálomszerű révületben lévő királlyal és harcosaival, majd falujába visszatérve az évtizedekkel, évszázadokkal későbbi jövőben találja magát. (Lásd pl. a címadó történetet: Alvó lovagok - Lengyel regék és mondák, szerk. Jerzy Snopek, Móra, Budapest, 1988.)

[88] Egy trencséni népmonda szerint a Racsa-hegy barlangjában várakozik Szent István lovagjaival, és amikor valaki betéved oda, félálomban mondja: "Még nincs itt az idő!" - tudniillik a felébredésére. Hasonló történet fűződik az erdélyi Zete-várhoz, ahol a várúr alszik az időn kívül kerülve, míg lányai fonalat fonnak, akárcsak az idő istennői, a Moirák vagy a Párkák. Lásd: Lengyel Dénes: Régi magyar mondák, Benedek Elek: Erdélyi népmondák.

[89] Az elrejtőzés-visszatérés motívum a brit Arthur-Merlin legendakörben jelenik meg a legnyilvánvalóbban, ahol Arthur Avalon szigetén, Merlin, a druida pedig egy barlangban alussza át az évszázadokat, míg felébredve újra az angol történelem formálóivá válnak - legalábbis a jóslat szerint.

[90] A történet legkorábbi változata, a Sängerkrieg auf Wartburg-monda a 13. századból ismert. Encyclopedia Britannica online, https://www.britannica.com/biography/Tannhauser (letöltve 2022.11.26.)

[91] Németh György: A zsarnokok utópiája, Atlantisz, Bp., 1996, 322-323.

tevékenységüket ma is folytatják, noha immár titokban, egy barlang mélyén. Uralkodójuk Venus, Aphrodité, Diana, valamelyik hatalmas istennő, aki a barlangba tévedő férfiaknak szerelmet és titkos - természetesen bűnös, sötét - tudást ajánl. Ha az illető elfogadja, egy félálom-, vagy álomszerű, időfeletti állapotban mindörökre a barlangban ragad, mint az istennő rabszolgája.

A kapcsolat az Epimenidésnek álmában tudást adó Alétheiával és Dikével, vagy a Hésiodost a hazugság és igazság közti különbségtételre tanító múzsákkal nagyon távoli, de azért kitapintható. A keresztény világképben az istennőkből démoni kísértő, a kiválasztott férfival való kapcsolatából bűnös szerelem, beavatásból elkárhozás lett, ám az alapmotívumok, a barlang, a tudás átadása és az időn kívüliség megmaradtak. A történettípus egy 15. századi francia példáját, az Antoine de la Sale által elbeszélt *Sybilla királynő édené*-t azért említjük, mert a barlang liminális szerepének szinte minden jellegzetes, az antikvitásban is ismert szimbólumát tartalmazza.[92] Így a barlangból kiáradó szélvihar, amely a gyávák elrettentésre szolgál, a reflexeket, avagy inkább a lélekjelenlétet, összpontosítást próbára tevő, gyorsan nyitódó-csukódó vasajtók, a keskeny híd, amely a megfelelő tudatállapotban rálépő számára kiszélesedik - ezekkel, mint a holtak birodalmába érkezők próbatételeivel, ókori túlvilágkönyvekben is találkozunk.[93] De la Sale elbeszélésében egy németalföldi lovagnak és fegyvernökének sikerül mindezeken átjutnia és egy édeni országban találják magukat, ahol a szépséges Sybilla királynő uralkodik. Neve nem véletlenül azonos az antik hagyomány halhatatlan jósnőjéével, mert hozzá hasonlóan a rejtélyes királynő sem öregszik, miként alattvalói is örökifjúk és halhatatlanok. A barlangban ugyanis nem múlik az idő, az ország lakói egyfajta örök jelenben lebegve élvezik a pogány hedonizmus gyönyöreit. Ám ennek az az ára, hogy tudatuk is álomszerűen tompa, ezáltal ki vannak szolgáltatva királynőjük kényekedvének, aki viszont nagyon is éles elméjű, sőt bölcs és ravasz.

Sybilla királynő föld alatti paradicsoma szintén távoli "leszármazottja" lehet Epimenidés barlangjának. A beavató álom során történő bölccsé válás azonban, mint a mítosz keresztény verzióiban általában, itt is démoni megrontássá torzult. Ezek a negatív konnotációk viszont a típus egy híres irodalmi példájában már nincsenek jelen, itt a beavatás elemei és jelképei inkább parodisztikus-ironikus értelmezést nyernek. Cervantes Don Quijotéjének Montesinos barlangjába való leereszkedéséről van szó, amely a hős egy újabb balul elsült lovagi kalandja.[94]

---

[92] Sybilla királynő édene. Szerk. Szathmári Éva, ford. Szabics Imre. Európa Kiadó, Budapest, 1987. 122-146.

[93] A keskeny, ám az igazszívű ember előtt kiszélesedő túlvilági hídról: Eliade: A szent és a profán, 65. A nyitódó-csukódó kapukról Eliade: Misztikus születések 128.

[94] Cervantes: Don Quijote. Radnóti Miklós átdolgozása, MEK II.23.fejezet. https://mek.oszk.hu/00300/00349/html/quijote6.htm

A barlangban Don Quijote egy különös országban találja magát, melynek lakói álomszerű bűvöletben élnek, akik közül egy nemes hölgyet és szolgálólányait a lovag hiába próbálja megmenteni. Így végül Sancho Panza felhúzza gazdáját, akit kötélen eresztett le a mélységbe, ám a visszatérő Don Quijote maga is álomba merült. Felébredve pedig csodálkozva tudja meg, hogy Sancho csak egy órát várt rá, míg ő odalent úgy érzékelte, hogy napokon át próbálta az elvarázsolt hölgyeket magukhoz téríteni és kiszabadítani.
Véleményünk szerint nem kizárt, hogy mindezeknek a feldolgozásoknak Epimenidés története volt az ősverziója, ám ezt a történelmi forráskutatás eszközével bizonyítani nem könnyű, sőt alighanem lehetetlen. Ez azonban még nem a vizsgálatot nem teszi feleslegessé, mert a párhuzamok megtalálása, bemutatása és értelmezése segíthet jobban megérteni a barlangok szerepét a beavatásokban - e dolgozat keretei között pedig ez volt a célunk.

Végkövetkeztetések -
tényleg kódtörténet?

A tézisek, amelyeket bizonyítani, de legalábbis összehasonlító mitológiai módszerrel erősíteni szándékoztunk, a következők voltak. Az első szerint a krétai Epimenidés elalvása az idai vagy diktéi barlangban nem egy véletlenszerű kaland, hanem kódolt leírása egy beavatásnak, amely a pásztorfiút θεῖος ἀνήρ-ré, az égiek és a halandók között közvetíteni képes bölccsé változtatta át. Ezért véleményünk szerint nem tévedünk nagyot, ha "beavatási kódtörténet"-ként határozzuk meg az Epimenidés barlangi élményéről szóló elbeszélést. A második tézisünk, hogy e mitikus mozzanatokkal, rituselemekkel és jelképekkel teli történet legfontosabb mozzanatai: a barlang, az álom, az istenekkel való találkozás, valamint az idő torzulása, melyek mindegyike a transzformációt kíséri, sőt segíti elő. A harmadik igazolandó feltevésünk, hogy mindezeket a mozzanatokat más antik, illetve egyéb korokból és kultúrákból származó mondákban, legendákban és egyéb műfajú szövegekben is ugyanebben a szerepben és összefüggésben találhatjuk meg. A háromból együtt pedig azt az előfeltevést tételezzük, hogy a barlang, amely a benne alvót egy másfajta létsíkra emeli, ugyanakkor az ő vagy az oda belépő egyéb személy időbeli helyzetét is módosítja, egyetemesen elterjedt kifejezése egy olyan folyamatnak, amelynek alanya emberfeletti képességeket szerez, egy titkos tudás birtokosává válik, sőt legyőzi a halált.

Az első tézis alátámasztására kimutattuk, hogy a barlang, mint evilág és túlvilág küszöbe, a beavatások tipikus helyszíne.[95] Sötétségével, csendjével, elzártságával alkalmas lehet módosult tudatállapotok kiváltására, azon belül is kimondottan "halálközeli" élmények keltésére,[96] amit Krétán - mint más térségekben is - ki is használtak: a leghíresebb szent barlangokban a minószi kortól a római időkig szakrális tevékenységek, beavatások folytak. E barlangok általában Zeus krétai formájának, a Krétagenésként, ősibb nevén Velkhanosként ismert istenségnek voltak szentelve, mint az ő születési helye, illetve sírja, ahol évenkénti feltámadását ünnepelték.[97]
Epimenidés az egyik ilyen Zeus-barlangban aludt el, ezért is fogadható el az állítás, miszerint a krétai isten és Rheia, a Nagy Istenanya papja volt, e minőségében végezte filozófusi és rituális tevékenységét, tisztította meg Athént. Az, hogy beavatása során Maximus Tyrius szerint Alétheiával és Dikével találkozott, ugyanezt erősíti, hiszen ezek az istennők Zeushoz társulnak, mint az ő kísérői. Szintén Zeus Krétagenéshez való kötődésére utal a Plutarkhos által említett jelzője, az "új Kurész",[98] az pedig, hogy egy nimfa fiának tartották, az olyan mitikus, illetve mítoszokkal övezett bölcsek sorába illeszti, mint Euander, Hésiodos vagy épp Numa Pompilius, akik szintén istennőktől kapták hivatásukat és az ehhez szükséges tudást.[99] Az epimenidési "paradoxonként" ismert híres sor és a hésiodosi Múzsák dorgálása közti egyértelmű kapcsolat is igazolhatja, hogy ez a mondat talán egy beavatási kulcs lehetett, amit a rituálé egy bizonyos fázisában kellett kimondani, megérteni vagy elmélkedni rajta. Az ilyen jelszavakat, amelyek kiváltották a beavatási folyamatban való tovább lépést, mintegy megnyitva egy "szellemi kaput", a vallástörténeti szakirodalomban *symbolon*-nak hívják.[100] Véleményünk szerint tehát a Szent Pál által is idézett - egyben át-, illetve bizonyos értelemben félreértelmezett - mondat ennek egy példája lehetett.
A második tézist erősítik azok a példák, amelyekben a mély álom ugyanúgy a liminalitást, a határhelyzetet fejezi ki, mint maga a barlang. A kettő tehát nem véletlen társul egymáshoz, hiszen ugyanazt a szellemi üzenetet közvetíti. A barlang és a tetszhalál, álom, révület közti mitológiai kapcsolat például Endymión és Glaukos említett történetében is kimutatható. E kettőhöz - a barlang és az álom jelképéhez - csatlakozhat harmadikként az időn kívüliség, időfelettiség, amely szintén a "sehová sem tartozásra" utal: az alvó őskirály mondatípusa ezt a várakozás, ideiglenesség képével fejezi ki.

---

[95] Ustinova 2009, 13-51.
[96] Ustinova 2009, 32-40.
[97] Zeusz prehellén-krétai "elődjéről", egyben alakváltozatáról, Velkhanosról: Hegyi Dolores: Polis és vallás, Osiris, Bp. 2002, 17.
[98] Plutarkhos: Szolón 12.
[99] lásd 66.
[100] A jelszavak ilyen jellegű szerepéről a Dionysos-beavatások kapcsán ír Olga Levaniouk: The Toys of Dionysos című tanulmányában. (Harvard Studies in Classical Philology 103 (2007) 16, 167.

A harmadik feltevést igazolták az olyan, az antik görög-római irodalmon kívüli történetek, mint a héber Abimélek és a keresztény Hétalvók legendája. Előbbiben a barlang nem, utóbbiban megjelenik, az időn kívüliség azonban mindkét elbeszélés uralkodó motívuma. Abimélek és a Hétalvók elalvása és a jövőben való ébredése azonban klasszikus és vallási értelemben vett csoda, funkciója pedig egyrészt a védelem és menekítés, másrészt Isten dicsőségének hirdetése. Ettől azonban még a motívumok itt is - mutatis mutandis - hasonlóképp szerepelnek együtt, erősítve egymást és a közös mondanivalót, mint Epimenidés történetében, akinél viszont az álom fő funkciója - mint már többször hangsúlyoztuk - a beavatás.

Ugyanez mondható el a térben, illetve időben távolabbi példákról: a mítosztípus hindu, illetve középkori és korai újkori megjelenési formáiról. Mindegyikben megtaláljuk a barlang, az álom, és az időn kívüliség motívumait, akár konkrétan, akár rokon értelmű jelképekben, és ezek összefüggése is hasonló üzenetet sugároz, mint Epimenidés élménye.

Ez az üzenet minden esetben az, hogy a barlangban történő, a halálhoz hasonlóan mély álom az emberi létmód meghaladását, az "istenivé" válást válthatja ki, az ebből való ébredés pedig a magasabb szinten való visszatérést jelképezi. És mivel ez a folyamat az istenek által megszabott, törvényeknek alávetett kozmikus renden kívül zajlik, hatósugarában a térszerkezet és az időfolyamat is torzulhat, ami a barlangban alvó és az oda belépő személyt is kivetheti saját téridőbeli helyzetéből.

Epimenidés története ennek egyik első ismert példája a kultúrtörténetben, melynek párhuzamai azonban Krétán, sőt az antikvitáson, és egészen az újkori, sőt a modern irodalomig nyúlnak. Mindez a kapcsolatrendszer érdemes lehet további, e dolgozat szintjénél sokkal mélyebb és részletesebb kutatásra, mert segíthet jobban megérteni az ember viszonyát olyan fogalmakhoz, mint a halál, az öröklét, az átváltozás, és legfőképpen az idő.

Bibliográfia

Források:

Aelianus: De natura animalium. Transl. by A.F.Scolfield, 1958. http://www.attalus.org/info/aelian.html (letöltve 2022.11.12.)

Apollodórosz: Mitológia. Ford. Horváth Judit. Európa, Bp., 1977.

Miguel de Cervantes: Don Quijote. Radnóti Miklós átdolgozása, MEK II.23.fejezet. https://mek.oszk.hu/00300/00349/html/quijote6.htm (letöltve 2022.11.23.)

Diodorus Siculus: The Library of History. University of Chicago, Loeb Classical Library, 1933–1967. Transl. by C.H.Oldfather et al.

Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers. Loeb Classical Library, 1925. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diogenes_Laertius/Lives_of_the_Eminent_Philosophers/1/Epimenides*.html (letöltve 2022.11.12.)

Gregorius Turonensis: "Passio Sanctorum Martyrum Septem Dormientium apud Ephesum" Liber in Gloria Martyrum. https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00000748&pimage=00399&einzelsegment=&v=100&l=en (letöltve 2022.11.12.)

Héliodórosz: Sorsüldözött szerelmesek, ford. Szepessy Tibor, Magyar Helikon, Bp., 1964

Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy Gyula. Osiris, Bp., 2000.

Hésziodosz: Istenek születése - Munkák és napok. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Magyar Helikon, Bp., 1974.

Hyginus: Fabulae. Transl.and edit.by Mary Grant. https://topostext.org/work/206

Maximus Tyrius: Dissertationes. Publ.by B.G. Teubner 1994. https://philpapers.org/rec/TYRD

Pauszaniasz: Görögország leírása I-II. Ford. Muraközy Gyula. Attraktor, Bp., 2000.

Philostratos: The Life of Apollonius of Tyana. Ed.by C.P.Jones, Loeb Classical Library. https://www.loebclassics.com/view/LCL016/2005/volume.xml (letöltve 2022.11.05.)

Platón összes művei I-III. Ford. Devecseri et al. Európa, Bp., 1984.

Plinius Maior: Naturalis historia. https://topostext.org/work/148#7.52.1 (letöltve 2022.11.22.)

Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok I. Ford. Máthé Elek. Magyar Helikon, Bp., 1978.

Plutarkhos: Moralia. https://topostext.org/work/310#940c (letöltve 2022.11.01.)
Porphyrios: The Life of Pythagoras. Transl. by K.S.Guthrie, 1920. https://www.tertullian.org/fathers/porphyry_life_of_pythagoras_02_text.htm (letöltve 2022.11.23.)
Antoine de la **Sale:** Sybilla királynő édene. In: Sybilla királynő édene, szerk. Szathmári Éva, ford. Szabics Imre. Európa Kiadó, Budapest, 1987.
Shrimad Bhagavatam http://bhagavata.org/canto9/chapter3.html (letöltve 2022.11.13.)
Suda Lexikon https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/work?id=olbp69034 (letöltve 2022.11.14.)
Sztrabón: Geógraphika. Ford. Földy József. Gondolat, Bp., 1977.
Varro: De lingua latina. https://topostext.org/work/728#7.3 (letöltve 2022.11.24.)
Visnu Purana, https://www.wisdomlib.org/hinduism/book/vishnu-purana-wilson/d/doc116045.html (letöltve 2022.11.24.)
Jacobus de Voragine: Historia de Septem Dormientibus, Aurea Legenda (1275).

Szakirodalom:

Carles Marginyá **Badiella:** Experiencing the Limits - The Cave as a Transitional Space. Scripta Instituti Donneriani Aboensis. https://doi.org/10.30674/scripta.85214 (letöltve 2022.11.16.)

Albertus **Bernabé** (ed.): Poetae Epici Graeci. Testimonia et fragmenta, II.3. Epimenides, Berolini et Novi Eboraci, 2007.

Anton **Bierl**, Menelaos Christopoulos and Athina Papachrysostomou (ed.): Time and Space in Ancient Myth, Religion and Culture, de Gruyter, Berlin-Boston, 2017.

Jan N. **Bremmer:** The Skins of Pherekydes and Epimenides, Mnemosyne , May, 1993, Fourth Series, Vol. 46, Fasc. 2 (May, 1993), pp. 234-236

Gwendolyn **Collaco:** With Sleep Comes a Fusion of Worlds: The Seven Sleepers of Ephesus Through Formation and Transformation. Phd Thesis, 2011, Vassar College, New York.

Arthur Bernard **Cook:** Zeus: a Study in Ancient Religion. Band I. Cambridge University Press, Cambridge, 1914.

Alexandra **David-Neel**: The Superhuman Life of Gesar of Ling, 1934.

Hermann **Diels:** Über Epimenides von Kreta. Verlag d. Königl. Akad. d. Wiss., 1891.

Eric R. **Dodds:** The Greek and the Irrational, Univ.of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1951.

Germán-kelta regék és mondák. Szerk. **Dömötör** Tekla. Móra, Bp., 1965.

Mircea **Eliade:** A szent és a profán. Ford. Berényi Gábor, Európa, Bp., 1987.

Mircea **Eliade:** Misztikus születések. Tanulmány néhány beavatástípusról. Ford. Saly Noémi, Európa Kiadó, Bp., 1999.

Arnold **van Gennep**: The Rites of Passage, London, Routledge & Kegan Paul, 1960.

Hegyi Dolóres: Polis és vallás. Bevezetés a görög vallástörténetbe. Osiris, Bp., 2003.

Jens **Herzer**: 4 Baruch (Paraleipomena Jeremiou). Atlanta, Society of Biblical Literature, 2005.

Fritz **Jacoby:** Die Fragmente der griechischen Historiker, Leiden, 1954.

Elwira **Kaczyńska:** Epimenides' Tale of the Birth of Zeus, Graeco-Latina Brunensia 21 (2016)

Minos **Kokolakis:** Zeus' tomb. An object of pride and reproach, Kernos 8(1995), pp.123-138.

Andrei V. **Lebedev:** The "Theogony" of Epimenides of Crete and the Origin of the Orphic-Pythagorean Doctrine of Reincarnation

Proceedings of the Tronsky Memorial conference 22-24 June 2015, Edited by N. Kazansky, Institute of Linguistic Studies of the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, 2015, pp. 550-585.

Andrei V. **Lebedev:** The Aegean origin and early history of the Greek doctrine of reincarnation and immortality of the soul. In: Myth, Ritual, Literature. Ed. by J.V. Ivanova. Moscow, 2022. 240-302.

Olga **Levaniouk:** The Toys of Dionysos című tanulmányában. (Harvard Studies in Classical Philology 103 (2007) 16.

Lindner Gyula Nympholépsia. A nymphák és a személyiség megváltozása a görög vallásban. Ókor 4(2018) 41-48.

Leonard **Muellner:** Glaucus Redivivus. Harvard Studies in Classical Philology , 98 (1998), 1-30. https://www.jstor.org/stable/311335 (letöltve 2022.11.12.)

Peter **Munz:** Frederick Barbarossa. A Study in Medieval Politics. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. 1969.

Németh György: A zsarnokok utópiája, Atlantisz, Bp., 1996.

Theodor **Poljakov:** The Nymph Balte, Mother of Epimenides, Rheinisches Museum für Philologie, 1987, Neue Folge, 130. Bd., H. 3/4, 410-412.
https://www.jstor.org/stable/41233653 (letöltve 2022.11.12.)

A. N. **Prior:** Epimenides the Cretan, The Journal of Symbolic Logic , Sep., 1958, Vol. 23, No. 3 (Sep., 1958), pp. 261- 266

Nicola **Reggiani:** Epimenides' skin: a corpus of mantic writings in ancient Athens and Sparta? https://www.academia.edu/2216400/Epimenides_skin_a_corpus_of_mantic_writings_in_ancient_Athens_and_Sparta (letöltve 2022.11.23.)

Alvó lovagok - Lengyel regék és mondák, szerk. Jerzy **Snopek,** Móra, Bp., 1988

Anna **Strataridaki:** Epimenides of Crete: Some Notes on his Life, Works and the Verse "Kretes aei pseustai"
https://www.academia.edu/64205739/Epimenides_of_Crete_Some_Notes_on_his_Life_Works_and_the_Verse_Kretes_del_pheustal (letöltve 2022.11.12.)

Victor **Turner**: Betwixt and between: the liminal period in rites of passage, in The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual (Ithaca, Cornell University Press), 1967.

Yannis **Tzifopoulos:** 'Paradise Earned' - The Bacchic-Orphic Gold Lamellae of Crete. Harvard Univ. Press, Hellenic Studies 23, 2010.

Iulia **Ustinova**: Caves and the Ancient Greek Mind. Descending Underground in the Search for Ultimate Truth. Oxford Univ.Press, Oxford, 2009.